

จริยศาสตร์สิ่งแวดล้อมในวัฒนธรรมลุ่มน้ำโขง กรณีศึกษาวัฒนธรรมไท-ลาว ในจังหวัดมุกดาหาร The Environmental Ethics of Culture in Mekong Region: A Case Study of Thai-Lao Culture in Mukdaharn Province¹

เทพพร มังธานี / Thepporn Mungthanee

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์สองข้อหลักคือ 1) เพื่อศึกษาจริยศาสตร์สิ่งแวดล้อมในวัฒนธรรมไท-ลาว และ 2) เพื่อศึกษาการเปลี่ยนแปลงแนวคิดจริยศาสตร์สิ่งแวดล้อมในวัฒนธรรมไท-ลาว ในจังหวัดมุกดาหาร โดยใช้ทฤษฎีจริยศาสตร์สิ่งแวดล้อมเป็นเครื่องมือวิเคราะห์ข้อมูลและนำเสนอผลการวิจัยในเชิงพรรณนาวิเคราะห์ การวิจัยพบว่า จริยศาสตร์สิ่งแวดล้อมในวัฒนธรรมลุ่มน้ำโขง ขึ้นอยู่กับคติความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติและศาสนาในวัฒนธรรมไท-ลาว ทักษะดังกล่าวเป็นมิตรต่อสิ่งแวดล้อมและไม่ยอมรับการใช้ทรัพยากรทางธรรมชาติอย่างสิ้นเปลือง ช่วยให้ตระหนักถึงคุณค่าของสิ่งแวดล้อม และยืนยันว่ามนุษย์ควรปฏิบัติต่อสิ่งแวดล้อมอย่างระมัดระวัง เนื่องจากมนุษย์มีพันธะทางจริยธรรมต่อสิ่งแวดล้อมนี้ สำนึกดังกล่าวยังทำให้มนุษย์คำนึงถึงสิ่งแวดล้อมว่าเป็นสิ่งที่มีคุณค่าในตัวเอง แนวคิดดังกล่าวจึงเป็นแนวคิดทางจริยแบบองค์รวมและให้ความสำคัญกับความเป็นชุมชนทางศีลธรรมของมนุษย์และสิ่งแวดล้อมมากกว่าที่จะเป็นจริยศาสตร์แบบยึดเทพเจ้าเป็นศูนย์กลางและจริยศาสตร์ที่ยึดมนุษย์เป็นศูนย์กลาง ปัจจุบันการคำนึงถึงสิ่งแวดล้อมในวัฒนธรรมลุ่มน้ำโขง เกิดจากผลกระทบด้านสิ่งแวดล้อมที่มีต่อวิถีชีวิตมากกว่าการคำนึงว่าสิ่งแวดล้อมมีคุณค่าในตัวเอง การวิจัยแสดงให้เห็นว่า ปัจจุบันแนวคิดด้านจริยศาสตร์สิ่งแวดล้อมในวัฒนธรรมไท-ลาว ในจังหวัดมุกดาหาร สอดคล้องกับแนวคิดจริยศาสตร์สิ่งแวดล้อมแบบมีมนุษย์เป็นศูนย์กลาง

คำสำคัญ: จริยศาสตร์สิ่งแวดล้อม วัฒนธรรมลุ่มน้ำโขง วัฒนธรรมไท-ลาว วัฒนธรรมกับสิ่งแวดล้อม

¹ บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของงานวิจัยเรื่อง จริยศาสตร์สิ่งแวดล้อมในวัฒนธรรมลุ่มน้ำโขง กรณีศึกษาวัฒนธรรมไท-ลาว ในจังหวัดมุกดาหาร ซึ่งได้รับทุนสนับสนุนจากศูนย์วิจัยพหุลักษณะสังคมลุ่มน้ำโขง คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

Abstract

The objectives of this research study are: 1) to study the environmental ethics of Thai-Lao culture and 2) to study the change in environmental ethical concepts of Thai-Lao culture in Mukdaharn province. The data were analyzed by theories of environmental ethics and presented in a descriptive analysis. The research found that the environmental ethics of culture in the Mekong region depend upon supernatural and religious beliefs in Thai-Lao culture, are in harmony with the environment, and reject all means of environmental exploitation. Moreover, they help us realize the value of the environment and assert that humans should treat the environment with care because we have a specific moral obligation to it. Environmental ethics encourage humans to consider the environment as being valuable in and of itself. Thus, the concepts are more holistic and communal than those of theo-centric and anthropocentric ethics. In recent years in Mekong societies, environmental concerns are often centered around the destruction of the environment as it affects lives rather than on the environment having value in and for itself. The present study showed that the current concepts in environmental ethics of Thai-Lao culture in Mukdaharn province are more likely to be those of anthropocentric ethics.

Keywords: environmental ethics, culture in Mekong region, Thai-Lao culture, environment and culture

1. บทนำ

ปัจจุบันกระแสการศึกษาด้านสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติในมิติต่างๆ เป็นกระแสหลักสำคัญกระแสหนึ่ง เนื่องจากสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติมีผลกระทบโดยตรงต่อมนุษยชาติ ในบรรดาการศึกษาด้านสิ่งแวดล้อมที่หลากหลายนั้น ส่วนหนึ่งเริ่มมีการศึกษาที่วัฒนธรรมประเพณีอันรวมถึงวิถีชีวิตและคติความเชื่อต่างๆ สำหรับกลุ่มประเทศอาเซียนมีการศึกษาเรื่องนี้อย่างกว้างขวาง เนื่องจากวัฒนธรรมลุ่มน้ำโขงทำให้เชื่อได้ว่า ประชาชนมีชนบประเพณีและค่านิยมที่ค้ำึงถึงสิ่งแวดล้อม ในช่วงที่ผ่านเริ่มมีโครงการต่างๆ เพื่อให้ประชาชนได้เข้ามามีส่วนร่วมในการดูแลรักษาสิ่งแวดล้อม เช่น ในช่วงปี 2008-2012 มีการกำหนดให้การศึกษาขั้นพื้นฐานในทุกประเทศในอาเซียนมีเนื้อหาวิชาเกี่ยวกับการศึกษาเรื่องสิ่งแวดล้อม

(Environmental Education - EE) เนื่องจากการทำลายสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ เกิดจากปัจจัยหลายอย่างตั้งแต่ระบบเศรษฐกิจ การเมือง วัฒนธรรมประเพณี และค่านิยมในการบริโภค รวมทั้งโลกทัศน์ที่มนุษย์มีต่อสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติด้วยการแก้ไขปัญหาสิ่งแวดล้อมจึงต้องอาศัยยุทธศาสตร์จากหลายๆ ศาสตร์ร่วมกัน จึงจะมีประสิทธิภาพ วิกฤตการณ์ทางด้านสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติยังทำให้เกิดการเคลื่อนไหวในศาสตร์สาขาต่างๆ เพื่อหาทางแก้ไขและพิทักษ์รักษาสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติอย่างกว้างขวาง

ในด้านปรัชญาเกิดคำถามทางจริยศาสตร์ซึ่งเป็นสาขาหนึ่งของปรัชญาว่า มนุษย์ควรมีหน้าที่หรือความรับผิดชอบต่อสิ่งแวดล้อมหรือไม่ มนุษย์มีพันธะทางจริยธรรมต่อสิ่งแวดล้อมหรือไม่ อย่างไร ซึ่งเป็นคำถามที่ขยายขอบเขตด้านจริยธรรมไปสู่สิ่งอื่นที่ไม่ใช่มนุษย์ ทำให้เกิดการอภิปรายในเรื่องของคุณค่าในตัวเองของชนิดพืชพันธุ์ต่างๆ (Intrinsic value of species) กระทำที่มีศีลธรรมไม่เฉพาะแต่การกระทำที่เกี่ยวข้องกับสิ่งมีชีวิตเท่านั้น แต่รวมถึงการกระทำกับสิ่งไม่มีชีวิตด้วย ซึ่งอยู่ในหัวข้อเรื่องจริยศาสตร์สิ่งแวดล้อมและจริยธรรมในเชิงนิเวศ (Environmental ethics, Moral ecology) ทฤษฎีจริยศาสตร์สิ่งแวดล้อมที่สำคัญได้แก่ 1) จริยศาสตร์ที่มีเทพเจ้าเป็นศูนย์กลาง (Theocentric Ethics) 2) จริยศาสตร์ที่มีมนุษย์เป็นศูนย์กลาง (Anthropocentric Ethics) 3) จริยศาสตร์ที่ไม่ถือว่ามนุษย์เป็นศูนย์กลาง (Non-anthropocentric Ethics) 4) จริยศาสตร์ที่ถือระบบนิเวศเป็นศูนย์กลาง (Eco-Centric Ethics) และ 5) จริยศาสตร์ที่ถือหลักองค์รวม (Holistic Ethics) (Des Jardins, 1997: 10) ทั้งนี้ส่วนหนึ่งของทฤษฎีเป็นการแสวงหาโลกทัศน์ต่อสิ่งแวดล้อมใหม่หรือตีความแนวคิดเดิมใหม่ เพื่อเป็นจุดยืนทางความคิดหรือพื้นฐานทางทฤษฎีในการแก้ไขปัญหาสิ่งแวดล้อมที่ลงลึกถึงระดับมโนสำนึกทางจริยธรรมของมนุษย์

หากเรายอมรับว่า การที่เราจะมีพันธะทางจริยธรรมต่อสิ่งหนึ่งนั้นเกี่ยวข้องกับวิธีคิดหรือโลกทัศน์ของเรา ดังนั้น จึงเป็นไปได้ว่า เราสามารถปรับเปลี่ยนวิธีคิดหรือโลกทัศน์ของเราที่มีต่อสภาพแวดล้อมได้ ดังที่มีนักเคลื่อนไหวทางด้านจริยศาสตร์สิ่งแวดล้อมในตะวันตกยุคแรกๆ ส่วนหนึ่งเรียกร้องให้เลิกยึดถือหลักปรัชญาและศาสนา รวมทั้งหลักการทางด้านการพัฒนาต่างๆ ที่มีหลักการโดย

ยึดมนุษย์เป็นศูนย์กลาง (Human-centered) โดยให้เปลี่ยนมุมมองหรือโลกทัศน์ใหม่ที่ยึดสิ่งแวดล้อมเป็นศูนย์กลางแทน (Environment-centered) นอกจากนี้ ยุทธศาสตร์ในการพัฒนาต่างๆ ยุทธศาสตร์เกี่ยวกับจิตสำนึกและโลกทัศน์ของมนุษย์ เป็นหลักการที่มีความสำคัญมากที่สุด การศึกษาเรื่องดังกล่าวในวัฒนธรรมลุ่มน้ำโขง นั้นจะทำให้เข้าใจถึงสำนึกร่วมทางศีลธรรมที่เกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมของประชาชน ในลุ่มน้ำโขง เข้าใจถึงการให้ความหมายกับสรรพสิ่ง ไม่ว่าจะเป็นแผ่นดิน แม่น้ำ และ ป่าเขา อันจะทำให้ทราบแนวคิดทางจริยศาสตร์สิ่งแวดล้อมชุมชนในสังคมลุ่มน้ำโขง ได้ชัดเจนมากขึ้น และเข้าใจการเปลี่ยนแปลงด้านจริยศาสตร์สิ่งแวดล้อมของชุมชน ดังกล่าว สามารถเสนอแนวทางการจัดกิจกรรมในด้าน การอนุรักษ์และฟื้นฟู สิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติในอนุภูมิภาคลุ่มน้ำโขงด้วย

จากการสำรวจแนวคิดทางวัฒนธรรมกับสิ่งแวดล้อมและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ผู้เขียนเห็นว่า การศึกษาจริยศาสตร์สิ่งแวดล้อมในวัฒนธรรมลุ่มน้ำโขงนั้น ควรจะ กำหนดให้วัฒนธรรมเป็นศูนย์กลางในการเชื่อมโยงข้อมูลเพื่อสร้างองค์ความรู้ด้าน จริยศาสตร์สิ่งแวดล้อมในสังคมลุ่มน้ำโขง เนื่องจาก 1) วัฒนธรรมไม่ได้มีฐานอยู่ที่ วัตถุธรรมอย่างเดียวแต่มีฐานอยู่ที่นามธรรมเป็นสำคัญ 2) การพัฒนาวัตถุธรรม ในทางวัฒนธรรมเป็นเครื่องมือนำไปสู่การพัฒนาทางจริยธรรม 3) วัฒนธรรมเป็น สิ่งแสดงออกของระบบคุณค่าซึ่งมีหลายระดับ และ 4) วัฒนธรรมมีความเป็น บูรณาการด้านชีวิต จิตใจ สังคม และสิ่งแวดล้อม

การวิเคราะห์แนวคิดจริยศาสตร์ในวัฒนธรรมลุ่มน้ำโขงผ่านข้อมูลที่ผสมผสานระหว่างกัน ระหว่างคุณค่าของแต่ละวัฒนธรรมประเพณีท้องถิ่นซึ่งบางอย่าง ผ่านการไตร่ตรองมาอย่างยาวนานจนเกิดการยอมรับและเลือกสรรในช่วงเวลาหนึ่งๆ เป็นสิ่งที่ไม่ละเลยคุณค่าที่เปิดเผยให้เห็นถึงธรรมชาติที่แท้จริงของมนุษย์และสรรพ สิ่งที่มนุษย์เข้าถึงได้ด้วยประสบการณ์จากวิธีการทางจริยปรัชญา

2. แนวคิดด้านจริยศาสตร์สิ่งแวดล้อมในวัฒนธรรมลุ่มน้ำโขง

แม่น้ำโขงนอกจากจะเป็นเหมือนเส้นเลือดหล่อเลี้ยงชีวิต กล่าวคือ เป็น แหล่งน้ำใช้เพื่อการเกษตร การเดินทาง การขนส่ง ตลอดจนกิจกรรมต่างๆ ในชีวิต

ประจำวันแล้วยังเปรียบเสมือนสายน้ำที่สะท้อนจิตวิญญาณของประชาชนในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่มีวิถีชีวิตผูกพันอยู่กับแม่น้ำสายนี้ ลักษณะสำคัญของจิตวิญญาณดังกล่าวคือ การผสมผสานความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งเหนือธรรมชาติ และขยายขอบเขตแห่งศรัทธาไปสู่สรรพสิ่งในธรรมชาติ

หากพิจารณาตามหลักฐานจากงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อและพิธีกรรมต่างๆ ของประชาชนในสังคมลุ่มน้ำโขง จะเห็นได้ว่าสังคมลุ่มน้ำโขงมีความเชื่อที่โน้มไปทางวิญญาณนิยม (Animism) กล่าวคือมีความเชื่อว่าสิ่งต่างๆ ล้วนมีวิญญาณ ซึ่งสิ่งต่างๆ ในที่นี้ได้รวมเอาทั้งสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตเข้าในมุมมองดังกล่าวด้วย ทำให้มีการมองว่า ต้นไม้ ภูเขา ผืนดิน และแม่น้ำ เป็นสิ่งที่มีวิญญาณสิงสถิตอยู่ ชุมชนสองฝั่งแม่น้ำโขงที่อยู่ในพื้นที่ศึกษาครั้งนี้เรียกวิญญาณที่สิงสถิตอยู่ในที่ต่างๆ นั้นว่าผี ทำให้เชื่อว่ามีผีสิงสถิตในที่ต่างๆ เช่น ตัวอย่างงานที่สนับสนุนแนวคิดข้างต้น ดังเช่นได้มีการศึกษาเกี่ยวกับสภาพทั่วไปของหมู่บ้านและพิธีกรรมของชุมชนชาวกะเลิงซึ่งเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ลุ่มน้ำโขง พบว่าวิถีชีวิตของชุมชนนี้มีส่วนเกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ โดยแสดงออกผ่านการตั้งถิ่นฐาน การประกอบอาชีพทางการเกษตร และพิธีกรรมที่แสดงถึงความเคารพและยำเกรงธรรมชาติและสิ่งเหนือธรรมชาติ

สังคมลุ่มน้ำโขงในส่วนของอีสานและสปป.ลาว ที่เป็นบริบทหนึ่งของพื้นที่ที่ศึกษาครั้งนี้ ได้รับอิทธิพลจากกลุ่มวัฒนธรรมต่างๆ โดยแบ่งเป็น 4 กลุ่ม คือ 1) วัฒนธรรมเจนละ (Chenla Culture) 2) วัฒนธรรมทวารวดี (Dvaravati Culture) 3) วัฒนธรรมเขมรสมัยพระนคร (Khmer Culture) และ 4) วัฒนธรรมกลุ่มไท-ลาว หรือวัฒนธรรมล้านช้าง (Lanchang Culture) (Cultural Office, Khon Kaen University, 2006: 50-56)

แนวคิดจริยศาสตร์สิ่งแวดล้อมในบทความนี้ พิจารณาจากคติความเชื่อในวัฒนธรรมไท-ลาว อันเป็นวัฒนธรรมที่ถือปฏิบัติร่วมกันในปัจจุบันของชุมชนในพื้นที่ศึกษา ทั้งนี้คติความเชื่อที่ศึกษาแบ่งเป็น 2 กลุ่มหลัก คือ 1) คติความเชื่ออันมีมาแต่ดั้งเดิมของบรรดาชนเผ่าต่างๆ ในสังคมลุ่มน้ำโขง ประกอบความเชื่อหลัก 3 ประการ คือ ความเชื่อเรื่องผีแถน ความเชื่อเรื่องพญานาค และความเชื่อเรื่อง

ผีปู้ตา และ 2) ความเชื่อที่มาจากคติทางพระพุทธศาสนา ซึ่งความเชื่อดังกล่าวหล่อหลอมให้เกิดวัฒนธรรมประเพณีไท-ลาว อันเป็นเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมที่สำคัญอย่างหนึ่งในสังคมลุ่มน้ำโขง ด้วยอิทธิพลของพระพุทธศาสนาจึงมีการกำหนดให้ผีประเภทต่างๆ อยู่ภายใต้พระรัตนตรัย และมีการสร้างตำนานให้พื้นที่ในดินแดนแถบนี้เชื่อมโยงกับเรื่องราวและคติความเชื่อต่างๆ ที่มาจากวรรณกรรมของพระพุทธศาสนา ในด้านการบำรุงพระพุทธศาสนานั้นบรรพชนในอดีตมีการอุทิศผู้คน ผืนดิน แก่พระพุทธศาสนา โดยเฉพาะที่รู้จักกันในชื่อ นาจังหัน และเข้าโอกาสสิ่งทีโดดเด่นประการหนึ่งในวัฒนธรรมไท-ลาว การผสมผสานคติความเชื่อดั้งเดิมของท้องถิ่นเข้ากับคติความเชื่อในพระพุทธศาสนาให้เป็นสิ่งที่ปฏิบัติอยู่ในวิถีชีวิตของผู้คนตลอดปีที่เรียกว่า ฮีตสิบสอง คือ ในเดือนอ้ายมีประเพณีบุญเข้ากรรมและบุญเลี้ยงผีของชาวลาว เดือนยี่มีประเพณีบุญคูณลานเพื่อความเป็นสิริมงคลแก่ข้าวเปลือก เดือนสามมีประเพณีบุญข้าวจีและงานนมัสการพระธาตุพนม เดือนสี่มีประเพณีเอาบุญผะเหวด เดือนห้ามีประเพณีบุญสงกรานต์ เดือนหกมีประเพณีบุญบังไฟ เดือนเจ็ดมีประเพณีบุญซำฮะ เดือนแปดมีประเพณีบุญเข้าพรรษา เดือนเก้ามีประเพณีบุญข้าวประดับดิน เดือนสิบมีประเพณีบุญข้าวสาก เดือนสิบเอ็ดมีประเพณีบุญออกพรรษา เดือนสิบสองมีประเพณีบุญกฐิน งานไหว้พระธาตุหลวงและลอยกระทง เพื่อให้เห็นการมีอยู่จริงของคติความเชื่อในวัฒนธรรมไท-ลาว ที่ยังคงมีหลักฐานให้เห็นกันอยู่ในพื้นที่ในสังคมลุ่มน้ำโขง ในที่นี้ได้ศึกษาตัวอย่างข้อมูลในจังหวัดมุกดาหาร ซึ่งเป็นจังหวัดหนึ่งในภาคอีสานของประเทศไทย มีอาณาเขตติดต่อกับสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว โดยมีแม่น้ำโขงเป็นพรมแดนกัน

จากข้อมูลในจังหวัดมุกดาหารที่มีประชาชนประกอบไปด้วยหลายชนเผ่าได้แก่ เผ่าไทยอีสาน เผ่าผู้ไท เผ่าไทยข่า (บูร) เผ่าไทยโซ่ เผ่าไทยกะเลิง เผ่าไทยแสก เผ่าไทยย้อ และเผ่าไทยกุลา แต่เดิมแต่ละเผ่ามีการนับถือผีบรรพบุรุษมาก่อนที่จะผสมผสานเข้ากับคติทางพระพุทธศาสนา ในส่วนคติความเชื่อเรื่องผีแถน ความเชื่อเรื่องนาค และความเชื่อเรื่องผีปู้ตา ก็ยังเป็นที่พบได้ทั้งในเขตเมืองและชนบทของจังหวัด

ในส่วนของงานประเพณีที่สะท้อนวัฒนธรรมไท-ลาว ของจังหวัดมุกดาหารนั้น พบว่า ในแต่ละหมู่บ้านยังมีการสืบทอดประเพณีฮีตสิบสองแต่ไม่ครบทุกเดือน

นอกจากประเพณีหลัก คือ บุญสงกรานต์ บุญเข้าพรรษา และบุญออกพรรษาแล้ว ประเพณีที่พบมากที่ชาวบ้านยังคงนิยมปฏิบัติกันอย่างแพร่หลาย ได้แก่ ประเพณี บุญข้าวสากและบุญข้าวประดับดิน นอกจากนี้ จากข้อมูลอันเป็นบริบทของพื้นที่ แสดงให้เห็นว่า จังหวัดมุกดาหารมีแหล่งทรัพยากรทางธรรมชาติทั้งพื้นที่ป่าและแหล่งน้ำที่สมบูรณ์แห่งหนึ่งในลุ่มน้ำโขง

เพื่อให้เห็นว่าวัฒนธรรมไท-ลาวนั้นสะท้อนแนวคิดจริยศาสตร์สิ่งแวดล้อมอย่างไร ในที่ได้พิจารณาผ่านคำถามทางจริยศาสตร์สิ่งแวดล้อมอย่างน้อย 5 คำถามที่สำคัญ คือ 1) ฐานะของสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติในคติความเชื่อของวัฒนธรรมไท-ลาวเป็นอย่างไร? 2) สิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติเป็นสิ่งที่อยู่ในขอบเขตทางจริยธรรมหรือไม่? 3) สิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติมีคุณค่าในตัวเองหรือไม่? 4) สิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติกับเสรีภาพของมนุษย์เป็นอย่างไร? และ 5) สิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติสัมพันธ์กับอุดมคติของชีวิตในวัฒนธรรมไท-ลาว อย่างไร แต่ละคำถามมีรายละเอียด ดังนี้

1) ฐานะของสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติในคติความเชื่อของวัฒนธรรมไท-ลาวเป็นอย่างไร?

ตามคติความเชื่อที่ยังคงมีอยู่และสืบทอดกันมาในวัฒนธรรมไท-ลาว ข้างต้น มีประเด็นทางจริยศาสตร์สิ่งแวดล้อมที่ควรพิจารณา คือ สิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติจึงไม่เป็นเพียงผืนดิน แม่น้ำ ป่าไม้ ภูเขา เป็นต้นเท่านั้น แต่เป็นที่สถิตของสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือเป็นบ้านของบรรดาวิญญาณบรรพบุรุษที่เรียกว่าผีต่างๆ เป็นที่อยู่ของพญานาคอันเป็นที่นับถือและเกรงขาม คติความเชื่อนี้มีส่วนเกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้โดยแสดงออกผ่านการตั้งถิ่นฐาน การประกอบอาชีพ และพิธีกรรมที่แสดงถึงความเคารพและยำเกรงธรรมชาติและสิ่งที่เป็นธรรมชาติ

ความเป็นชุมชนตามคติความเชื่อข้างต้น นอกจากจะประกอบด้วยกลุ่มชนเผ่าต่างๆ แล้ว สภาพแวดล้อมทางธรรมชาติก็ถูกนับเข้าเป็นส่วนหนึ่งของชุมชนและกำหนดให้ผีเป็นผู้คุ้มครองสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ ในเมื่อทั้งคน สิ่งแวดล้อม และผี ต่างก็เป็นสมาชิกในชุมชนเดียวกันแล้ว ดังข้อความที่ปรากฏในพงศาวดารล้านช้างว่า... กาลเมื่อก่อนนั้น ก็เป็นดิน เป็นหญ้า เป็นฟ้า เป็นแกน... ผีและคนเที่ยวไปมาหากันขบชาติ... (Kurusapa, 1983: 37) มีการสร้างวิถีปฏิบัติเพื่อให้สอดคล้องกับ

ความหมายของชุมชนข้างต้นผ่านประเพณีและพิธีกรรมมากมาย ดังนั้นชุมชนในสังคมลุ่มน้ำโขงแต่เดิมจึงเป็นชุมชนที่รวมเอามิติด้านสิ่งที่เหนือสามัญวิสัยเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของชุมชนด้วย

คติความเชื่อในวัฒนธรรมไท-ลาว หากพิจารณาตามแนวคิดนิเวศวิทยาวัฒนธรรม (Cultural Ecology) และจริยศาสตร์ที่ถือระบบนิเวศเป็นศูนย์กลาง (Eco-Centric Ethics) แล้วพบว่า มีพื้นฐานความคิดแบบบูรณาการอย่างเป็นองค์รวม (Holistic Ethics) ซึ่งสะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมว่า มนุษย์มีความผูกพันกับสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติและอยู่ร่วมกันในลักษณะที่เป็นส่วนหนึ่งของระบบเดียวกัน มีการใช้เทคโนโลยีที่เกิดจากภูมิปัญญาเพื่อปรับตัวให้สอดคล้องกับระบบนิเวศ เป็นแนวคิดที่ขยายขอบเขตความเป็นชุมชนไปสู่สิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ ตามแนวคิดนี้ ผืนดินและภูเขาไม่ใช่เป็นแค่เพียงแปลงเกษตรและแหล่งทรัพยากร แม่น้ำก็ไม่ใช่เป็นเพียงแหล่งน้ำ ป่าไม้ไม่ใช่เป็นเพียงต้นไม้หลายต้น แต่ทุกสิ่งมีคุณค่าและมีความงดงามในตัวเอง การกระทำที่ถูกต้องนั้นจะต้องส่งเสริมความเป็นหนึ่งเดียวแห่งธรรมชาติ ส่งเสริมความยั่งยืนของสิ่งแวดล้อมและตระหนักในความงามแห่งชุมชนทางศีลธรรมด้วย

วัฒนธรรมไท-ลาว ยังได้รับเอาคติทางพระพุทธศาสนาเพื่อพัฒนาและปรับปรุงวัฒนธรรมตลอดจนการสร้างอุดมคติของชีวิตที่เป็นมิตรกับสิ่งแวดล้อมที่มีหลักการสำคัญว่ามนุษย์ต้องอยู่ร่วมกับสรรพสิ่งหรือสรรพสัตว์ในรูบบแบบของการพึ่งพาอาศัยกันเนื่องจากเป็นเพื่อนร่วมวิภวสังสาร

2) สิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติเป็นสิ่งที่อยู่เ็นขอบเขตทางจริยธรรมหรือไม่ ?

จากคติความเชื่อดั้งเดิมและแนวปฏิบัติที่ได้รับอิทธิพลจากพระพุทธศาสนา ทำให้ยังตระหนักได้อีกว่ามนธรรมของชุมชนแห่งนี้จะต้องมีต่อสัตว์ต่างๆ ด้วยถึงแม้จะไม่ใช่อจริยธรรมในระดับเดียวกันกับที่ควรมีต่อเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน ในส่วนของพันธะทางจริยธรรมต่อสิ่งแวดล้อม ก็ไม่ได้เป็นสิ่งที่อยู่นอกเหนือจากสำนึกทางจริยธรรมตามคติความเชื่อของวัฒนธรรมไท-ลาวในบริเวณลุ่มน้ำโขงแต่อย่างใด เนื่องจากเชื่อว่าสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติเป็นทั้งสิ่งสร้างและสถานที่สถิตของ

สิ่งศักดิ์สิทธิ์ ดังนั้นสถานภาพทางศีลธรรมของสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติจึงเป็นสิ่งที่สูงส่งที่ต้องเคารพ ไม่มีการสนับสนุนให้มนุษย์มีสิทธิ์เหนือธรรมชาติหรือมีสิทธิ์ในการจัดการกับธรรมชาติอย่างไม่มีขอบเขตและปราศจากความยำเกรง

3) สิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติมีคุณค่าในตัวเองหรือไม่ ?

การพิจารณาคำถามนี้เกี่ยวข้องกับประเด็นที่ว่าถ้าสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติเป็นสิ่งที่ศักดิ์สิทธิ์ แล้วสิ่งศักดิ์สิทธิ์มีค่าในตัวเองหรือไม่ การยอมรับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ว่าเป็นสิ่งที่มีค่าในตัวเองนั้นเป็นสิ่งที่เป็นอัตวิสัยที่ถือว่าสิ่งที่มีอยู่จริงคือสิ่งที่มีอยู่ในจิต ดังนั้นตามคติของทศนะที่เชื่อว่าสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติเป็นสิ่งที่ศักดิ์สิทธิ์ จึงถือได้ว่าสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติเป็นสิ่งที่มีความค่าในตัวเองในเชิงอัตวิสัย จากคติความเชื่อดั้งเดิมที่เห็นว่า ผืนแผ่นดิน แม่น้ำ ต้นไม้ ป่าไม้ และภูเขา เป็นสิ่งที่ศักดิ์สิทธิ์ที่ควรได้รับการสักการบูชา เป็นสิ่งที่เกิดมาจากการสร้างสรรค์ของผีฟ้า ผีแถน และเป็นสถานที่ที่อยู่ของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ ด้วย หนึ่งในแง่ของการดำรงอยู่แล้วสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติดำรงอยู่ได้ด้วยตัวมันเองโดยที่มนุษย์ไม่จำเป็นต้องเข้าไปยุ่งเกี่ยวในกระบวนการของมันก็ได้ ดังนั้น จึงถือว่าสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติมีคุณค่าในตัวเอง

4) สิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติกับเสรีภาพของมนุษย์เป็นอย่างไร ?

คติความเชื่อในวัฒนธรรมไท-ลาวนั้น ถือว่าผีแถนนั้นนอกจากจะเป็นผู้สร้างเป็นผู้พิทักษ์สิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติและบันดาลให้สรรพสิ่งขับเคลื่อนและดำเนินไปแล้ว ยังเป็นผู้ทำลายสิ่งๆที่สร้างขึ้นมาได้ด้วย ดังนั้น การที่มนุษย์จะทำสิ่งใดๆ ต่อธรรมชาติตามคติความเชื่อนี้ จึงมีข้อจำกัดในตัวเอง กล่าวคือมนุษย์ไม่อาจที่จะกระทำต่อสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติตามอำเภอใจ เสรีภาพของมนุษย์ในแง่นี้จึงถูกจำกัดด้วยอำนาจของสิ่งที่เหนือธรรมชาติ อำนาจในการจัดการทรัพยากรทางธรรมไม่ได้ขึ้นอยู่กับมนุษย์เท่านั้นหากแต่ยังขึ้นอยู่กับสิ่งที่เหนือธรรมชาติด้วย ในแต่ละท้องถิ่นมีผีปู่ตาช่วยปกป้องสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ การตัดไม้ การล่าสัตว์ในเขตพื้นที่ของศาลปู่ตาถือว่าเป็นการกระทำผิดต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำหมู่บ้าน การกระทำดังกล่าวนอกจากจะก่อให้เกิดสิ่งไม่ดีต่อผู้กระทำโดยตรงแล้ว ชาวบ้านยังเชื่อว่า เป็นสาเหตุให้เกิดความแปรปรวนของธรรมชาติ เช่น ฝนแล้ง น้ำท่วม เป็นต้น ดังนั้น ในแง่ของการปกป้อง

คุ้มครองสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ จึงดูเหมือนว่าสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติจึงดูเหมือนถูกปกป้องไว้ด้วยความเชื่อหลายชั้น ข้อนี้สอดคล้องกับคติทางพระพุทธศาสนาที่ว่า การตัดไม้ทำลายป่าเป็นการทำลายสิ่งแวดล้อมที่ดีของมนุษย์และทำลายที่อยู่อาศัยของสัตว์อื่นๆ รวมทั้งรุกขเทวดาด้วย กล่าวได้ว่าเสรีภาพของมนุษย์ตามมุมมองข้างต้นนั้นถูกจำกัดโดยสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ

5) สิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติสัมพันธ์กับอุดมคติของชีวิตในวัฒนธรรมไท-ลาวอย่างไร ?

วัฒนธรรมไท-ลาว มีคติการสร้างให้อาชีพและและการลงทุนลงแรงในผืนแผ่นดินของตนให้เกิดคุณค่าทางนามธรรมต่อชีวิต หรือเชื่อมโยงกับอุดมคติทางจริยธรรมตามคติของพระพุทธศาสนา ก่อให้เกิดความผูกพันกับศาสนาและเกิดความเคารพในผืนนาและผลที่เกิดขึ้นจากแรงงานนั้นด้วย (Mungthane, 2001) เพราะการลงทุนลงแรงครั้งนี้นอกจากจะทำให้มีผู้มีกินในโลกนี้แล้วยังส่งผลในชาติต่อไปด้วย กล่าวคือ ได้มีส่วนร่วมในการสืบทอดพระพุทธศาสนาให้ยืนยาวไปจนถึงห้าพันปีตามความเชื่อ ทำให้พบพระศรีอารยและบังเกิดในสวรรค์ชั้นต่างๆ และสิ่งหนึ่งให้เข้าถึงพระนิพพานในอนาคต ตัวอย่างที่เป็นรูปธรรมของการสร้างอุดมคติดังกล่าวนอกจากจะมีการกำหนดให้มีนาจ้งหัน (Punnotok, 1984: 5) คือพื้นที่นารวมทั้งประชาชนที่อยู่ในเขตนาจ้งหันเป็นศาสนสมบัติแล้วยังดำเนินการผ่านกิจกรรมที่เรียกว่าบุญที่จัดให้มีขึ้นในวัฒนธรรมไท-ลาวตลอดปี ที่เรียกว่าฮีตสิบสองด้วย จากการนำเสนอข้างต้น จะเห็นได้ว่าแนวคิดด้านจริยศาสตร์สิ่งแวดล้อมในสังคมลุ่มน้ำโขงเริ่มจากคติความเชื่อดั้งเดิมที่มีอยู่ก่อนแล้วและถูกเสริมให้มีหลักการมั่นคงมากขึ้นจากคติความเชื่อทางพระพุทธศาสนา โดยในส่วนของพระพุทธศาสนาในระดับชาวบ้านมีการปฏิบัติพิธีกรรมต่างๆ ที่มาจากความเชื่อดั้งเดิมและคติทางพระพุทธศาสนาอย่างกลมกลืน

การเข้ามาของพระพุทธศาสนาในดินแดนแถบนี้ ไม่ว่าจะเป็นพระพุทธศาสนาแบบดั้งเดิมในสมัยที่พระเจ้าอโศกมหาราชส่งสมณทูตออกเผยแผ่พระพุทธศาสนาในดินแดนที่เรียกว่าสุวรรณภูมิ รวมทั้งพระพุทธศาสนาแบบมหายานซึ่งผ่านมาทางจีน และพุทธศาสนาแบบเถรวาทที่เข้ามาในยุคต่อมา โลกทัศน์แบบพระพุทธศาสนา

มีฐานคิดต่อสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติและสิ่งทีเ็นือธรรมชาติ ไม่ขัดแย้งกับความเชื่อดั้งเดิมของประชาชนในสังคมลุ่มน้ำโขง นอกจากนั้นหลักปรัชญาของพระพุทธศาสนายังช่วยเพิ่มความมั่นใจต่อความเชื่อดั้งเดิมของประชาชนและจัดลำดับความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติให้ชัดเจนยิ่งขึ้น จะเห็นได้ว่าในชุมชนที่นับถือพระพุทธศาสนาจะมีการประกอบพิธีกรรมต่างๆ อันเป็นความเชื่อดั้งเดิมของชนเผ่าต่างๆ ด้วย โดยบางพิธีกรรมมีพระสงฆ์เป็นผู้นำในประกอบพิธีกรรม ถึงแม้พิธีกรรมนั้นๆ จะเป็นพิธีกรรมที่ไม่ได้มาจากหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาโดยตรง ซึ่งอาจเรียกพิธีกรรมเหล่านั้นว่า พิธีกรรมนอกพระไตรปิฎก

3. การเปลี่ยนแปลงแนวคิดจริยศาสตร์สิ่งแวดล้อมในวัฒนธรรมลุ่มน้ำโขง

การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ด้านสิ่งแวดล้อมในวัฒนธรรมลุ่มน้ำโขง ในบทความนี้ ศึกษาจากแนวคิดอันอยู่เบื้องหลังของการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมที่เข้ามาในสังคมลุ่มน้ำโขงโดยภาพรวม เพื่อให้เห็นแนวโน้มการเปลี่ยนแปลงทัศนคติต่อสิ่งแวดล้อมที่มาจากคติความเชื่อดั้งกล่าวแล้วข้างต้น ไปสู่ทัศนคติแบบใหม่ที่มาพร้อมกับการพัฒนาและความหวังในการพัฒนาคุณภาพชีวิต ดังนี้

3.1 วัฒนธรรมเทคโนโลยีในสังคมลุ่มน้ำโขง

เพื่อให้การกล่าวถึงการเปลี่ยนด้านแนวคิดจริยศาสตร์สิ่งแวดล้อมในสังคมลุ่มน้ำโขง สอดคล้องกับประเด็นข้างต้น ผู้วิจัยจึงให้ความหมายในเชิงวัฒนธรรมกับการพัฒนาในด้านต่างๆ ที่มาพร้อมๆ กับเทคโนโลยีอันทันสมัยว่าเป็นวัฒนธรรมเทคโนโลยี ซึ่งหมายถึงการสร้างฐานทางวัฒนธรรมโดยใช้เทคโนโลยีหรือเครื่องมือทางวัตถุเป็นตัวขับเคลื่อน ที่แตกต่างจากการใช้จากการใช้มิติทางด้านความเชื่อในสิ่งแวดล้อมที่เหนือสามัญวิสัยเป็นตัวขับเคลื่อน

วัฒนธรรมเทคโนโลยีในสังคมลุ่มน้ำโขงในที่นี้ผู้วิจัยเห็นว่า เริ่มต้นจากการที่ชาวตะวันตกรู้จักแม่น้ำโขงอันเป็นแหล่งมั่งคั่งไปด้วยทรัพยากรธรรมชาติที่หลากหลายแห่งหนึ่งในโลกตะวันออก และการขยายอาณาเขตของฝรั่งเศสและอังกฤษในอินโดจีน สังคมลุ่มน้ำโขงได้มีการเปลี่ยนแปลงไปตามแนวคิดที่เป็น

พื้นฐานทางวัฒนธรรมของตะวันตก แนวคิดพื้นฐานที่สำคัญ ได้แก่ การมุ่งครอบครองทรัพยากร และเปลี่ยนวิถีชีวิตและวัฒนธรรมให้เป็นไปตามแบบตะวันตก ซึ่งเพื่อให้บรรลุเป้าหมายดังกล่าว ผู้บุกเบิกจำเป็นต้องใช้ทั้งกำลังโดยมีอาวุธที่ทันสมัยและมีอำนาจทำลายล้างสูง และพยายามปลูกฝังฐานคิดและความเชื่อแบบตะวันตกที่มาพร้อมกับอาวุธเพื่อให้ยอมรับอำนาจของผู้ครอบครอง กระบวนการดังกล่าวเป็นจุดเริ่มต้นการพัฒนาที่มาพร้อมกับฐานคิดที่แตกต่างจากฐานคิดที่มาจากคติความเชื่อดั้งเดิมและความเชื่อในศาสนาของประชาชนในดินแดนแถบนี้

รูปแบบที่ชัดเจนอย่างหนึ่งของวัฒนธรรมเทคโนโลยี คือ มีการจัดตั้งคณะกรรมการแม่น้ำโขง (Mekong Committee) ในปี พ.ศ.2500 โดยมีประเทศในกลุ่มแม่น้ำโขงตอนล่าง คือ ไทย ลาว กัมพูชา และเวียดนาม ร่วมเป็นสมาชิก เป็นองค์กรหนึ่งที่ขับเคลื่อนการพัฒนาในกลุ่มน้ำโขง และในปี พ.ศ. 2538 คณะกรรมการดังกล่าวได้เปลี่ยนชื่อเป็นคณะกรรมการบริหารแม่น้ำโขง (MRC-Mekong River Commission) โดยคณะกรรมการแต่ละประเทศมีหน้าที่ในการตอบสนองนโยบายตามข้อตกลงร่วมกันและยังมีภารกิจในการศึกษาวิจัยด้านสิ่งแวดล้อม ชีววิทยารัฐวิทยา การจัดการทรัพยากรในกลุ่มน้ำโขงและพื้นที่โดยรอบเพื่อเป็นข้อมูลในการประกอบการพัฒนากลุ่มน้ำโขงอย่างยั่งยืน (Kasetsiri and Khamkhun, 2010: 19-24) ตัวอย่างสิ่งก่อสร้างสำคัญที่สะท้อนรูปแบบของวัฒนธรรมเทคโนโลยีในกลุ่มน้ำโขง คือ การสร้างเขื่อนขนาดต่างๆ ในบริเวณลุ่มแม่น้ำโขง และการสร้างสะพานที่เชื่อมระหว่างประเทศหลายแห่ง เมื่อกระแสการพัฒนาเศรษฐกิจที่มาพร้อมกับเทคโนโลยีประชาคมกลุ่มน้ำโขงจำเป็นต้องเลือกหนทางหรือแนวทางการพัฒนาที่สัมพันธ์กับความอยู่รอดของสิ่งแวดล้อมในอนาคต ตัวอย่างเช่น การเตรียมการลงทุนสร้างเขื่อนไฟฟ้าพลังน้ำจำนวน 12 แห่ง ในลุ่มน้ำโขงตอนล่าง ซึ่งมีอาณาเขตเชื่อมต่อกับประเทศไทย ลาว และกัมพูชา แน่หนอนว่าการสร้างเขื่อนย่อมมีผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ ซึ่งทำให้ระบบนิเวศผิดปกติ ก่อให้เกิดการสูญเสียชีวิตสัตว์ปลาต่างๆ สูญเสียอาชีพต่างๆ ทางเลือกสำหรับอนาคตมีไม่มากนัก และทำการพิจารณาทางเลือกยังเป็นไปตามทัศนคติหรือวิถีคิดที่มีต่อสิ่งแวดล้อมของผู้แทนประเทศที่ถูกส่งไป ผลของวัฒนธรรมเทคโนโลยีนอกจากจะส่งผลให้เกิดการพัฒนา

ด้านต่างๆ ในภูมิภาคนี้ ซึ่งหลายอย่างบังเกิดผลดีต่อระบบเศรษฐกิจและสังคม ตลอดจนยกระดับความเป็นอยู่ของประชาชนให้ดีขึ้น แต่ในทางโลกทัศน์และวิถีคิดซึ่งเป็นพื้นฐานของวัฒนธรรมและประเพณีของสังคมลุ่มน้ำโขง เกิดการเปลี่ยนแปลงและบางส่วนได้ถูกกลืนหายไปกับกระแสของฐานคิดแบบตะวันตกซึ่งมีเทคโนโลยีเป็นเครื่องมือในการขยายฐานความคิด ความหลากหลายทางวัฒนธรรมที่มีอยู่เดิมถูกทำลายและไม่มีพลังเพียงพอที่จะต้านกระแสการพัฒนาดังกล่าวได้ ประเด็นดังกล่าวทำให้เกิดการตั้งคำถามทางจริยธรรมว่าเทคโนโลยีมีความเป็นกลางทางจริยธรรมหรือไม่ เพราะเทคโนโลยีมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงในทางความคิด ความคิดทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม และจริยธรรมที่อยู่บนพื้นฐานของวัฒนธรรมก็มีการเปลี่ยนแปลงด้วย

ในด้านสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ ผลกระทบของวัฒนธรรมเทคโนโลยีมียังก่อให้เกิดการพังทลายของตลิ่งของแม่น้ำโขงอันเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้เกิดการสูญเสียความหลากหลายทางชีวภาพในลุ่มน้ำโขง ซึ่งส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศทั้งหมด และมีผลสะท้อนกลับมาบั่นทอนคุณภาพชีวิตของมนุษย์ทั้งทางตรงและทางอ้อม ปรากฏการณ์ดังกล่าว ก่อให้เกิดความขัดแย้งที่เป็นปัญหาทางจริยศาสตร์ที่สำคัญ ผู้วิจัยเห็นว่ากำลังเกิดขึ้นในภูมิภาคนี้อย่างน้อย 2 ประเด็น คือ 1) ความยุติธรรมในการกระจายความเสี่ยง หมายถึง ความเสี่ยงจากอันตรายด้านสิ่งแวดล้อมที่เกิดจากกระบวนการพัฒนาและการชดเชยความเสี่ยงอย่างเป็นธรรม โดยเฉพาะความเสี่ยงที่ผู้คนในสังคมนั้นไม่ได้เลือกเองแต่ถูกทำให้ต้องเสี่ยง 2) ความรับผิดชอบต่อสิ่งแวดล้อม โดยเฉพาะประเด็นที่ว่าใครจะเป็นผู้ฟื้นฟูเยียวยาความเสียหายที่เกิดขึ้นแก่สิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ

จากการพัฒนาดังกล่าว ทำให้กระแสประเมินผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม (Environmental Impact assessment) ซึ่งถูกใช้เป็นเครื่องมือตรวจสอบเพื่อปรับปรุงและวางแผนรับมือกับผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมที่จะเกิดจากการดำเนินโครงการทั้งของรัฐบาลและของเอกชนอย่างกว้างขวาง กระบวนการดังกล่าวให้ความสำคัญกับหลักการที่ว่าผู้ก่อมลพิษต้องเป็นผู้จ่าย (Polluter pays principle) หลักการดังกล่าวเริ่มถูกมาใช้ในสังคมลุ่มน้ำโขง ดังเช่นมาตรการด้านสิ่งแวดล้อมของคณะกรรมการแม่น้ำโขงที่พยายามเปลี่ยนแปลงนโยบายด้านสิ่งแวดล้อมที่เน้น

ประชาชนเป็นสำคัญ โดยมีจุดมุ่งหมายคือ สร้างความสมดุลระหว่างการพัฒนาเศรษฐกิจกับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมเพื่อประโยชน์ของประชาชนในลุ่มน้ำโขง จัดให้มีระบบเพื่อติดตามสภาพสิ่งแวดล้อมในลุ่มน้ำโขง เพื่อปรับปรุงนโยบายและการออกกฎหมายที่เกี่ยวข้องกับสิ่งแวดล้อม เพื่อเพิ่มความร่วมมือระหว่างประเทศที่อยู่ริมฝั่งแม่น้ำโขง และเพื่อจิตสำนึกด้านสิ่งแวดล้อมของประชาชน อย่างไรก็ตาม ผลจากการดำเนินการดังกล่าว ไม่ได้ก่อให้เกิดความยั่งยืนและสมดุลต่อสิ่งแวดล้อมดังที่คาดหวัง ความเสื่อมโทรมด้านสิ่งแวดล้อมปรากฏให้เห็นอย่างต่อเนื่อง ส่วนหนึ่งเป็นเพราะหลังจากที่โครงการได้รับอนุมัติไปแล้ว การดำเนินการด้านสิ่งแวดล้อมก็ถูกละเลยไม่นำมาปฏิบัติอย่างจริงจัง จนกว่าจะมีชุมชนที่ได้รับผลกระทบมาร้องเรียนต่อหน่วยงานที่รับผิดชอบจึงมีการหันมาให้ความสนใจอีกครั้ง ปรากฏการณ์เช่นนี้มักปรากฏขึ้นเป็นข่าวอยู่เรื่อยๆ อีกส่วนหนึ่งมีการวิเคราะห์ลงไปในระดับโลกทัศน์หรือความคิดพื้นฐานต่อสิ่งแวดล้อมว่า แนวคิดข้างต้นมาจากโลกทัศน์ที่ให้ความสำคัญกับมนุษย์เป็นศูนย์กลางและดำเนินการแก้ปัญหาโดยมีเทคโนโลยีเป็นเครื่องมือ การแก้ปัญหาสิ่งแวดล้อมผูกขาดอยู่กับชนชั้นหน้าที่เป็นนักวิทยาศาสตร์ นักเศรษฐศาสตร์ และนักการเมืองที่มีอำนาจตัดสินใจโครงการสำคัญ การพิทักษ์และฟื้นฟูสิ่งแวดล้อมจึงมีความอ่อนแอทั้งด้านทฤษฎีและผู้นำไปปฏิบัติ การแก้ไขปัญหาล้อมด้วยการดังกล่าวจึงไม่สามารถเพิ่มสำนึกทางด้านสิ่งแวดล้อมให้กับชุมชนและผู้ที่เกี่ยวข้อง แต่อย่างใดปัจจุบันแนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนาที่มุ่งสู่ความเป็นสังคมอุตสาหกรรม (Industrialized) เป็นเมือง (Urbanized) ถูกนำมาเป็นฐานคิดในการพัฒนาและถูกทำให้กลายเป็นอุดมการณ์ของการพัฒนาในสังคมลุ่มน้ำโขง แนวคิดดังกล่าวทำให้การพัฒนามุ่งไปสู่มิติเดียวคือมิติความทันสมัย ทำให้เกิดการใช้ทรัพยากรทางธรรมชาติอย่างไม่ระมัดระวัง ซึ่งนอกจากจะส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศแล้วยังส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตและวัฒนธรรมของผู้คนในสองฝั่งแม่น้ำโขงด้วย โลกทัศน์ที่มีต่อสิ่งแวดล้อมแบบดั้งเดิมเริ่มเปลี่ยนไป และถูกแทนที่ด้วยทัศนะที่ว่า มนุษย์มีอำนาจเหนือสิ่งอื่นและเป็นผู้กุมชะตาของตนเอง ด้วยอิทธิพลของวิธีคิดตามทัศนะดังกล่าวได้สั่นคลอนโลกทัศน์แบบดั้งเดิมที่มีอยู่ในชุมชนจนถึงขั้นเปลี่ยนจากวิธีคิดแบบหนึ่งไปสู่อีกแบบหนึ่ง ส่วนหนึ่งเห็นว่าวิธีคิดต่อธรรมชาติ

แบบดั้งเดิมนั้นเป็นเรื่องมง่าย และผูกติดอยู่กับนิทานปรัมปรา กรอบแนวคิดใหม่
ที่มาพร้อมกับกระแสโลกาภิวัตน์และระบบทุนนิยมมีแนวโน้มที่จะปฏิเสธการปฏิบัติ
ต่อสิ่งแวดล้อมอย่างมีสำนึกทางจริยธรรม และปราศจากความยำเกรงใดๆ ต่อธรรมชาติ
เพราะมองเห็นผืนดิน แม่น้ำ และป่าเขา เป็นเพียงวัตถุทางกายภาพหรือเป็นเพียงทุน
ที่จะมีคุณค่าก็ต่อเมื่อมีประโยชน์ต่อมนุษย์เท่านั้น แนวคิดดังกล่าวเปิดโอกาสให้มีการ
ทำลายและลบล้างธรรมชาติอย่างไม่ยำเกรง ส่งเสริมให้มนุษย์ขูดรีดธรรมชาติเพื่อเอา
ผลประโยชน์ให้มากที่สุดอย่างเพลิดเพลินและไม่มีสำนึกทางศีลธรรมใดๆ

อย่างไรก็ตาม แนวคิดกล่าวได้รับการวิพากษ์วิจารณ์จนถึงขั้นต่อต้าน
ทั้งจากกลุ่มนักคิดและนักเคลื่อนไหวทางสิ่งแวดล้อม ทำให้เกิดเวทีถกเถียงกันใน
เรื่องสิ่งแวดล้อมกับการพัฒนาในระดับนานาชาติอย่างกว้างขวาง ก่อให้เกิดกระแส
สิ่งแวดล้อมนิยมขึ้นมาอย่างต่อเนื่อง ประกอบกับกระแสความกังวลต่อภาวะโลกร้อน
และการเปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติซึ่งส่งผลต่อมนุษย์มากขึ้น ทำให้
เกิดการผลักดันมาตรการทางด้านสิ่งแวดล้อมของอุตสาหกรรมต่างๆ มีการสนับสนุน
แนวคิดที่ว่า การพัฒนาเศรษฐกิจและการรักษาสิ่งแวดล้อมจะต้องเกื้อกูลสนับสนุน
ซึ่งกันและกัน นโยบายด้านความเจริญก้าวหน้าของมนุษย์จะต้องคำนึงถึง
สิ่งแวดล้อมทางธรรมด้วย

3.2 การเปลี่ยนแปลงแนวคิดด้านจริยศาสตร์สิ่งแวดล้อมในวัฒนธรรม ลุ่มน้ำโขง

จากข้อเท็จจริงเรื่องการเสื่อมโทรมของสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ จึงมีการ
ผลักดันให้โรงงานอุตสาหกรรมต่างๆ มีระบบที่ระบบปลอดภัยต่อสิ่งแวดล้อมและ
เป็นมิตรต่อสิ่งแวดล้อมมากขึ้น และมีการส่งเสริมให้มีการสร้างสำนึกต่อสิ่งแวดล้อม
อย่างกว้างขวางดังกล่าวแล้วข้างต้น สำนึกใหม่ที่มีต่อสิ่งแวดล้อมได้เริ่มขึ้นจาก
กระบวนการดังกล่าว กล่าวคือ ทัศนคติต่อสิ่งแวดล้อมตามคติดั้งเดิมที่เรียกว่าจริยศาสตร์
สิ่งแวดล้อมในลุ่มน้ำโขงที่มีฐานคิดจากวัฒนธรรมไท-ลาว ดังกล่าวข้างต้น ก็เลื่อนหาย
ไปพร้อมกับกระบวนการพัฒนาด้วย ดังนั้น กระบวนการสร้างสำนึกทางต่อสิ่งแวดล้อม
ที่มาพร้อมกับการพัฒนาในรูปแบบต่างๆ จึงถือว่าเป็นการสร้างสำนึกใหม่ต่อ
สิ่งแวดล้อมที่ยึดแนวคิดแบบมนุษย์เป็นกลางซึ่งแตกต่างจากจริยศาสตร์สิ่งแวดล้อม

แบบเดิม การเปลี่ยนแปลงในระดับสำนึกต่อสิ่งแวดล้อมมีลักษณะค่อยๆ เปลี่ยนแปลงไป ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดนิเวศวัฒนธรรมว่าเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมนั้นเป็นไปภายใต้อิทธิพลสังคมและสภาพแวดล้อม ส่วนหนึ่งอาจเป็นเพราะผลของการพัฒนาทำให้วิถีชีวิตที่พึ่งพิงธรรมชาติลดลง เพราะมีปัจจัยที่ยังชีพมาให้ซื้อหากันได้อย่างสะดวก เมื่อวิถีชีวิตเริ่มเห็นห่างจากการพึ่งพิงธรรมชาติ ความรู้สึกผูกพันต่อผืนดิน แม่น้ำ และภูเขา ของผู้คนต่างๆ ก็ลดลงไปด้วย

ดังนั้น แนวคิดด้านจริยศาสตร์สิ่งแวดล้อมในสังคมลุ่มน้ำโขงใหม่ คือ จริยศาสตร์สิ่งแวดล้อมที่มีมนุษย์เป็นศูนย์กลาง กิจกรรมการพัฒนาและนโยบายด้านสิ่งแวดล้อมของหน่วยงานต่างๆ ในลุ่มน้ำโขงล้วนดำเนินไปภายใต้หลักแนวคิดนี้ ในแง่ของคุณค่าแนวคิดนี้ถือว่ามนุษย์เท่านั้นมีคุณค่าทางจริยธรรม สิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติอื่นๆ ปราศจากคุณค่าทางจริยธรรม

เหตุผลที่มนุษย์จะต้องปกป้องและฟื้นฟูสิ่งแวดล้อมตามแนวคิดทางจริยศาสตร์ข้างต้นนั้น ก็เพราะคำนึงถึงอนุชนรุ่นหลัง โดยอาศัยหลักการของแนวแบบประชาธิปไตยที่เห็นว่าทุกคนควรเข้ามามีส่วนร่วมเนื่องจากเป็นผู้ส่วนได้ส่วนเสีย และจะต้องไม่ผลักภาระอันสำคัญนี้ไปให้คนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง โดยเฉพาะผู้ที่ด้อยโอกาสในสังคม

4. กรณีศึกษาปัญหาจริยศาสตร์สิ่งแวดล้อมในพื้นที่ศึกษา

ผลของการพัฒนามาพร้อมกับสำนึกทางด้านสิ่งแวดล้อมที่ค่อยๆ เปลี่ยนแปลงไปตามกลไกของการพัฒนาข้างต้น เริ่มส่งผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ เช่น มีการทิ้งขยะและของเสียต่างๆ ในพื้นดิน แม่น้ำ ลำธารต่างๆ เริ่มก่อให้เกิดน้ำเน่าเสียและเป็นพิษ ก็ก่อให้เกิดสารพิษตกค้างทั้งในดินและน้ำ ซึ่งกำลังจะส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศทั้งหมดและมีผลสะท้อนกลับมายับยั้งคุณภาพชีวิตของผู้คนทั้งทางตรงและทางอ้อม ในอภิปรายปัญหาจริยศาสตร์สิ่งแวดล้อมที่เกี่ยวข้องกับการจัดการกับขยะที่เพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่องในจังหวัดมุกดาหารมีข้อเสนอ ดังนี้

1) ในด้านแผนและนโยบายที่เชื่อมโยงกับงบประมาณ ควรจัดงบประมาณเพื่อให้มีระบบกำจัดขยะมูลฝอยที่ถูกหลักสุขาภิบาลให้เพียงพอหรือไม่น้อยกว่าการจัดการท่องเที่ยวหรือด้านอื่นๆ ที่ส่งผลต่อปริมาณขยะโดยตรง

2) การให้ข้อมูลหรือข้อเท็จจริงเกี่ยวกับสภาพแวดล้อม ประชาชนมีสิทธิในการรับรู้ข้อมูลแนวโน้มเกี่ยวกับปริมาณขยะมูลฝอยและแนวโน้มของความเสื่อมโทรมของแหล่งน้ำตามธรรมชาติ

3) ในเมื่อข้อเท็จจริงเริ่มปรากฏว่าธรรมชาติเป็นสิ่งที่รองรับการดำรงอยู่ของมนุษยชาติและเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการใช้ชีวิต มนุษย์จะอยู่ได้ต้องอาศัยธรรมชาติ แต่ธรรมชาติมีอยู่ได้โดยไม่ต้องมีมนุษย์ก็ได้ การที่มุ่งให้ธรรมชาติรองรับความเจริญก้าวหน้าของเมืองที่เต็มไปด้วยเครื่องเคราของเทคโนโลยีต่างๆ นั้น เป็นสิ่งที่ธรรมชาติไม่อาจรองรับในสิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้นอย่างไม่จำกัดได้ ดังนั้น เราควรกำหนดท่าทีใหม่ต่อการพัฒนาในลุ่มน้ำโขงที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน

4.1 การประเมินสำนึกต่อสิ่งแวดล้อมในวัฒนธรรมลุ่มน้ำโขง

จากประเมินสำนึกต่อสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ จากวัฒนธรรมสองระบบในสังคมลุ่มน้ำโขงจะพบว่า สำนึกเดิมจากวัฒนธรรมไท-ลาว เชื่อว่ามีวิญญาณในธรรมชาติ มองธรรมชาติเป็นสิ่งที่ศักดิ์สิทธิ์ มนุษย์อยู่ในธรรมชาติทั้งมิติของกายภาพและมิติทางจิตวิญญาณมนุษย์จึงไม่อาจแยกจากธรรมชาติได้ ให้ความสำคัญกับการเชื่อมโยงและเคารพต่อสิ่งที่เหนือธรรมชาติ ธรรมชาติมีคุณค่าในตัวเอง สะท้อนให้เห็นพันธะทางศีลธรรมระหว่างมนุษย์กับสิ่งที่มีชีวิตมนุษย์ในธรรมชาติ โดยทฤษฎีแล้ววัฒนธรรมไท-ลาว ให้ความสำคัญกับแนวคิด จริยศาสตร์แบบองค์รวม (Holistic Ethics) และชุมชนทางศีลธรรม (Moral community) มากกว่าแนวคิด จริยศาสตร์สิ่งแวดล้อมที่มีมนุษย์เป็นศูนย์กลาง (Anthropocentric Ethics)

ส่วนสำนึกใหม่จากวัฒนธรรมเทคโนโลยีในสังคมลุ่มน้ำโขง เชื่อว่าไม่มีวิญญาณหรือสิ่งที่ศักดิ์สิทธิ์ใดๆ ในธรรมชาติ มองธรรมชาติในเชิงวิทยาศาสตร์มีแนวโน้มจะเชื่อวามมนุษย์อยู่เหนือหรือแยกจากธรรมชาติได้ มองธรรมชาติในเชิงมูลค่าและมุ่งลดทอนธรรมชาติเพื่อใช้ประโยชน์แก่มนุษย์เท่านั้น โดยใช้เทคโนโลยีเป็นเครื่องมืออย่างไม่มีความยำเกรงใดๆ ไม่มีพันธะทางศีลธรรมระหว่างมนุษย์กับสิ่งที่มีชีวิตมนุษย์ในธรรมชาติ และโดยทฤษฎีแล้วให้ความสำคัญกับแนวคิด จริยศาสตร์สิ่งแวดล้อมที่มีมนุษย์เป็นศูนย์กลาง (Anthropocentric Ethics) (Artfield, 1993) รายละเอียดดังตาราง

ตารางเปรียบเทียบสำนึกต่อสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ จากวัฒนธรรมสองระบบในสังคมลุ่มน้ำโขง

สำนึกเดิม: วัฒนธรรมไท-ลาว ในสังคมลุ่มน้ำโขง	สำนึกใหม่: วัฒนธรรมเทคโนโลยี ในสังคมลุ่มน้ำโขง
มีวิญญาณในธรรมชาติ	ไม่มีวิญญาณในธรรมชาติ
มองธรรมชาติเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์	มองธรรมชาติในเชิงวิทยาศาสตร์
มนุษย์อยู่ในธรรมชาติ ไม่อาจแยกจากธรรมชาติ	มีแนวโน้มจะเชื่อว่ามนุษย์อยู่เหนือ/แยกจากธรรมชาติได้
มองธรรมชาติในเชิงคุณค่า	มองธรรมชาติในเชิงมูลค่า
ให้ความสำคัญกับการเชื่อมโยงและเคารพต่อสิ่งที่เหนือธรรมชาติ	ลดทอนธรรมชาติเพื่อใช้ประโยชน์ โดยใช้เทคโนโลยีเป็นเครื่องมือโดยไม่ยำเกรง
มีนัยยะของพันธะทางศีลธรรมระหว่างมนุษย์กับสิ่งที่มีใช้มนุษย์ในธรรมชาติ	ไม่มีนัยยะพันธะทางศีลธรรมระหว่างมนุษย์กับสิ่งที่มีใช้มนุษย์ในธรรมชาติ
โดยทฤษฎีให้ความสำคัญกับแนวคิดจริยศาสตร์แบบองค์รวม (Holistic Ethics) และชุมชนทางศีลธรรม (Moral community)	โดยทฤษฎีให้ความสำคัญกับแนวคิดจริยศาสตร์สิ่งแวดล้อมที่มีมนุษย์เป็นศูนย์กลาง (Anthropocentric Ethics)

5. สรุป

แนวคิดด้านจริยศาสตร์สิ่งแวดล้อมในวัฒนธรรมลุ่มน้ำโขง ตามประเด็นคำถามทางจริยศาสตร์สิ่งแวดล้อมที่สำคัญ คือ ฐานะของสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ พันธะทางจริยธรรมต่อสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติหรือขอบข่ายทางจริยธรรม คุณค่าในตัวเองของสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ เสรีภาพของมนุษย์ในการจัดการกับสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติกับอุดมคติของชีวิตในวัฒนธรรมไท-ลาว สอดคล้องกับจริยศาสตร์แบบองค์รวม(Holistic Ethics) รวมถึงเป็นฐานคิดให้กับแนวคิดชุมชนทางชีวภาพ(Biotic Community) และสอดคล้องกับโลกทัศน์ด้านสิ่งแวดล้อมในศาสนาและปรัชญาตะวันออกที่สนับสนุนการอยู่ร่วมกันระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติอย่างยั่งยืน รวมทั้งยังสอดคล้องกับงานวิจัยด้านปรัชญาและโลกทัศน์ต่อสิ่งแวดล้อมทางธรรมของคอนีสานและผลสรุปจากงานวิจัยด้านวัฒนธรรมและความเชื่อท้องถิ่นของชุมชนในสังคมลุ่มน้ำโขงด้วย สำหรับการ

เปลี่ยนแปลงแนวคิดด้านจริยศาสตร์สิ่งแวดล้อมในวัฒนธรรมลุ่มน้ำโขง ที่มีความเชื่อและฐานความคิดอันมาพร้อมกับการเปลี่ยนแปลงทางเทคโนโลยีที่มาพร้อมกับการพัฒนาสังคมในลุ่มน้ำโขง ซึ่งเป็นวัฒนธรรมเทคโนโลยีในสังคมลุ่มน้ำโขง สอดคล้องกับแนวคิดการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม ซึ่งเกิดจากการเปลี่ยนแปลงเครื่องมือต่างๆ ที่มนุษย์สร้างขึ้นแล้วก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางด้านคุณค่าและบรรทัดฐานทางจริยธรรมตามมา การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวส่งผลต่อระบอบอุดมการณ์ของมนุษย์ด้วย หากใจทักที่ว่าเราควรอยู่ร่วมกับสิ่งแวดล้อมอย่างไร เป็นส่วนหนึ่งในการออกแบบวิถีการดำเนินชีวิตและสิ่งก่อสร้างต่างๆ ในสังคมลุ่มน้ำโขง สภาพแวดล้อมทางธรรมชาติก็จะถูกส่งมอบจากรุ่นหนึ่งสู่อีกรุ่นอย่างมีความหมายในทางรับผิดชอบ ที่ผ่านมาจะเห็นได้ว่า เราไม่อาจตั้งความหวังในการสร้างจิตสำนึกด้านสิ่งแวดล้อมจากมาตรการด้านสิ่งแวดล้อมที่โครงการทั้งหน่วยงานของรัฐและเอกชนดำเนินการอยู่ เพราะมาตรการดังกล่าวไม่ได้มาจากปรัชญาที่เป็นมิตรต่อสิ่งแวดล้อมมากนัก ยกเว้นคำโฆษณาชวนเชื่อของโครงการหรือองค์กรนั้นๆ การปฏิบัติต่อสิ่งแวดล้อมตามมาตรการดังกล่าวจึงเป็นสิ่งที่ไม่ยั่งยืน การรณรงค์เพื่อการอนุรักษ์ตามปรัชญาหรือแนวคิดดังกล่าวเป็นการสร้างภาพลักษณ์ที่ดีต่อองค์กรมากกว่าการสร้างจิตสำนึกต่อสิ่งแวดล้อมอย่างยั่งยืน อย่างไรก็ตาม การปฏิบัติตามมาตรการทางด้านสิ่งแวดล้อมดังกล่าวก็มีประโยชน์ในแง่ที่ว่ามันช่วยให้เห็นว่าปัญหาสิ่งแวดล้อมได้รับการยอมรับให้เป็นส่วนหนึ่งในการพิจารณามากขึ้น แม้ว่าจะไม่มีผลที่ลึกซึ้งในทางปฏิบัติก็ตาม แต่ก็ทำให้โครงการต่างๆ มีเหตุผลหรือมีความชอบธรรมในการดำเนินการมากขึ้น และช่วยชะลอความเสื่อมโทรมของสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติได้ระยะหนึ่ง

สังคมลุ่มน้ำโขงเป็นภูมิภาคที่กำลังพัฒนา ปัญหาที่กำลังจะตามมา คือ ความขัดแย้งระหว่างความเจริญทางด้านเศรษฐกิจและอุตสาหกรรมกับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมของภูมิภาคโดยเฉพาะในบริเวณลุ่มน้ำโขงอันจะมีผลกระทบต่อหลายประเทศ โดยเฉพาะในกลุ่มประเทศลุ่มน้ำโขงตอนล่าง ได้แก่ ไทย ลาว กัมพูชา และเวียดนาม หากฐานคิดเรื่องสำนึกต่อสิ่งแวดล้อมที่มีอยู่ในคติความเชื่ออันทำให้เกิดประเพณีพิธีกรรมต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับสิ่งแวดล้อมไม่ถูกสืบทอดต่อแล้ว ความเจริญ

ทางด้านเศรษฐกิจและอุตสาหกรรมก็จะเป็นเพียงตัววัดความเสื่อมโทรมของสิ่งแวดล้อมในสังคมลุ่มน้ำโขงเท่านั้น

เอกสารอ้างอิง

- Artfield, Robin. (1993). **The Ethics of Environmental Concern**. New York: Columbia University Press.
- Cultural Office, Khon Kaen University. (2006). **Sungkom lae Wutthanathum Esan**. (In Thai) [Society and Culture of Esan]. Khon Kaen: Khon Kaen University Press.
- Des jardins, Joseph R. (1997). **Environmental Ethics: An introduction to environmental philosophy**. United States of America: Wadsworth Publishing Company.
- Kurusapa. (1983). "Pongsawadan Lanchang" In **Prachumpongsawadan** . (In Thai) [the Geneology of Lanchang in The collects of Geneology]. Bangkok: Kurusapa Press.
- Kasetsiri, Charnvit, and Khamkhun, Akkharaphong. (Eds). (2010). **Maenumkhong Chak Dza Chu Lanchang-Tonle Thom thaung Cuu Long**. (In Thai) [The Mekong: From Dza Chu Lanchang-Tonle Thom to Cuu Long]. Bangkok: Toyota Thailand Foundation and the Foundation for the Promotion of Social Science and Humanities.
- Munghanee, Thepporn. (2001). "Jariyasadsingwadlom Tamnaw Putthajariyasad" (In Thai) [Environmental Ethics on Buddhist Ethics]. **Journal of Humanities and Social Sciences**, 19 (1): 7-17.
- Punnotok, Tawaj. (1984). **Praphutthasadsana nai Esan lae Lanchang**. (In Thai) [Buddhisim in Esan and Lanchang]. n.p.